

Robert Perdał

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
r.perdal@amu.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0002-2585-6898>

Zmiany rozkładu przestrzennego i udziału dużych wsi w strukturze sieci osadniczej Polski w XIX–XXI w.

Zarys treści: W pracy podjęto rozważania dotyczące zmian w rozmieszczeniu przestrzennym i udziału dużych wsi w sieci osadniczej Polski od końca XIX w. do lat 20. XXI w. W analizie uwzględniono siedem momentów czasowych, w których odbywały się spisy ludności i dla których dostępne są dane na poziomie miejscowości, tj. lata około 1900, 1921/1925, 1970, 1988, 2002, 2011, 2021. Przedmiotem pracy są duże wsie, które w roku spisowym charakteryzowały się liczbą ludności równą lub wyższą 2000 osób. Procedura badawcza obejmuje analizę zmian rozkładu przestrzennego dużych wsi w układzie obecnych województw oraz analizę zmiany liczby i udziału liczby ludności mieszkającej w dużych wsiach względem ludności miejskiej i ludności ogółem. Uzyskane wyniki wskazują na przyrost liczby dużych wsi od końca XIX w. do początku XXI w. z około 420 do nieco ponad 900 oraz liczby ludności w nich mieszkających z nieco ponad 1,5 mln do blisko 3 mln osób. W rozkładzie przestrzennym wyraźna koncentracja tego typu jednostek osadniczych występowała i występuje w południowej Polsce (województwa śląskie, małopolskie, podkarpackie), a największy przyrost liczby dużych wsi i ich mieszkańców zaobserwowano w regionach z największymi aglomeracjami miejskimi (mazowieckie, wielkopolskie, pomorskie).

Słowa kluczowe: osadnictwo, duża wieś, ludność, ruralizacja, Polska

Wprowadzenie

Struktura przestrzenna osadnictwa w Polsce w zasadniczym stopniu ukształtowała się w średniowieczu (Kielczewska-Zalewska 1972). W przypadku osadnictwa wiejskiego decydujący wpływ na te procesy miały warunki środowiska przyrodniczego i rolnicze zagospodarowanie ziemi (Bański i in. 2020). Do epoki industrialnej podział między miastem i wsią opierał się głównie na specyficznym podziale stosunków gospodarczych (oraz statusie prawnym) i nie budził większych wątpliwości (Bogucka, Samsonowicz 1986). Mniej więcej w połowie XIX w. na ziemiach polskich rozpoczął się proces zmian wywołany przez intensywną industrializację,

zniesienie feudalnych stosunków pańszczyźnianych i rozwój kapitalizmu, gwałtowny napływ ludności wiejskiej do miast, osiedli i osad fabrycznych. Procesy te szczególnie intensywnie zachodziły w dawnej Galicji, gdzie dominowało zjawisko przeludnienia agrarnego (Kostrowicka i in. 1978). Jednak odpływ ludności z galicyjskiej wsi następował zarówno za granice kraju, jak i do innych części Polski, głównie do Wielkopolski i na Pomorze (Zamorski 1991). Aczkolwiek relatywnie bogatsza oraz reprezentująca wyższy poziom rozwoju wielkopolska wieś także borykała się z wyludnieniem (Nadobnik 1937). W latach 1945–1950 po zmianie przebiegu granic kraju na współczesnych ziemiach polskich doszło do masowych przemieszczeń ludności w niespotykanej dotąd w nowożytnej historii skali (Kosiński 1960, Eberhardt 2000, Gawryszewski 2005). Zaszła niemal całkowita wymiana ludności, zwłaszcza w Polsce zachodniej i północnej oraz częściowo w południowo-wschodniej.

W kolejnych latach wraz z modernizacją i intensywną industrializacją kraju nastąpiły wzmoczone procesy migracyjne, w których dominującym kierunkiem było przemieszczanie się ludności ze wsi do miast (Eberhardt 1989, Gawryszewski 2005). Z kolei po 1989 r., wraz z przejściem od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki wolnorynkowej, nastąpiły kolejne intensywne przeobrażenia społeczno-gospodarcze zarówno miast, jak i obszarów wiejskich (Heffner 2016). Przy czym najczęściej zachodzi proces napływu ludności z miast na obszary podmiejskie oraz odpływu ludności z peryferyjnych i tradycyjnych obszarów wiejskich (Bański i in. 2020). Dynamika i skala zmian, które doprowadziły do przenikania się struktur, które wcześniej jednoznacznie utożsamiano z miejskimi lub wiejskimi, sprawiły, że pewnej dezaktualizacji uległ dychotomiczny podział na miasto i wieś (Sokołowski 1999, Wieliczko 2022). Szczególnie szybkie przeobrażenia w tym zakresie dotyczą strefy podmiejskiej największych miast. To tutaj najwyraźniej dochodzi do „rozluźnienia” tej dychotomii (Dziewoński 1987, Liszewski 1987, Wójcik, Jezierska-Biel 2019), czego przejawem są choćby m.in. intensyfikacja budownictwa mieszkaniowego (Wesołowska 2004), przemiany w strukturze użytkowania gruntów (Głębocki, Kacprzak 2011, Głębocki, Perdał 2011, Kacprzak, Głębocki 2016) czy przekształcenia morfologiczne wsi podmiejskich (Szymytkie, Nowak 2017). Należy jednak podkreślić, że pomimo zacieraania się różnic między miastem i wsią, nadal formalnym kryterium klasyfikacji jednostek osadniczych (miejscowości) w Polsce jest kryterium administracyjne, co stymuluje badaczy do próby określenia stopnia „miejskości” i „wiejskości” poszczególnych jednostek.

Współcześnie obserwowane procesy osadnicze wskazują na dynamicznie zachodzący rozwój dużych wsi, zwłaszcza w obrębie największych aglomeracji miejskich (suburbanizacja). Historycznie rzecz ujmując, procesy te znane są od średniowiecza (Bogucka, Samsonowicz 1986). Podobnie jak procesy inkorporacji tych wsi przez miasta w toku ich rozwoju przestrzennego oraz nadawania statusu miasta dużym wsiom (Nietyksza 1986, Szymytkie 2020). Z tego względu interesujące wydaje się zagadnienie występowania i przeobrażeń zachodzących w zbiorze dużych wsi, które ze względu na swe rozmiary mogą konkurować w sensie morfologiczno-funkcjonalnym z miastami (Tkocz 1998). W wielu klasyfikacjach miast

właśnie te najmniejsze miasta (najczęściej poniżej 5 tys. mieszkańców) traktowane są jako mikromiasta, miasteczka rolnicze, agromiasta (Schwarz 1989).

Badania nad szeroko rozumianym osadnictwem wiejskim, choć nie tak bogate jak w obszarze geografii miast, także cechują się znacznym dorobkiem (por. powyżej wymienione prace oraz Wójcik 2012). W polskiej literaturze przedmiotu brakuje szerszych studiów nad zmianami przestrzennymi w rozmieszczeniu największych wsi i zmianami ich wielkości w ujęciu całego kraju w długiej perspektywie czasowej. Tego typu studia podejmowali przede wszystkim Sokołowski (1999), który badał blisko 2,5 tys. wsi w całej Polsce w latach 1950–1988, Bański i in. (2020), którzy przeanalizowali zmiany ludnościowe w ponad 40 tys. miejscowości w latach 1950–2011 ze szczególnym uwzględnieniem zanikających wsi oraz Szmytkie i Tomczak (2020) badający zmiany w wiejskiej sieci osadniczej w Polsce w ujęciu wojewódzkim i powiatowym (2000–2019). Badania w tym nurcie, ale ograniczone czasowo i przestrzennie, prowadzili także m.in. Krzysztofik i Szmytkie (2011) – miejscowości w sześciu województwach południowej Polski (1988–2009) czy Kamińska (2009) – wiejskie jednostki osadnicze województwa świętokrzyskiego (1988–2002).

Cel i zakres pracy

Zasadniczym celem pracy jest przedstawienie zmian rozmieszczenia przestrzennego i zmian ludnościowych dużych wsi we współczesnych granicach polskich województw w latach 1895–2021. Zakres czasowy badania ograniczono do wybranych lat, dla których dostępna jest publicznie oficjalna statystyka ze spisów powszechnych ludności – są to: około 1900, około 1921, 1970, 1988, 2002, 2011 i 2021. Szczegółowy zakres czasowy omówiono w kolejnej części pracy. Nie wchodząc w rozważania nad sposobem definiowania wsi (por. Burszta 1958, Kielczewska-Zalewska 1972, Tkocz 1998, Szymańska 2009, Wójcik 2012) przyjęto w niniejszej pracy, że wsią jest każda jednostka osadnicza (miejscowość), która nie ma statusu miasta. Badaniem objęto tylko te miejscowości, które przynajmniej w jednym z badanych lat liczyły ponad 2000¹ mieszkańców i nie miały statusu miasta. W toku postępowania badawczego podjęto próbę odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Jaka jest dynamika zmiany zbioru dużych wsi na ziemiach polskich w latach 1895–2021?
2. Jak ewoluują regionalne sieci osadnicze w zakresie zmian zbioru dużych wsi?
3. W jakim kierunku ewoluował status administracyjny dużych wsi?
4. Jak współczesne procesy dynamicznego rozwoju strefy podmiejskiej dużych miast wpływają na rozwój dużych wsi?

Praca składa się z czterech zasadniczych części. Pierwszą stanowi wprowadzenie do problematyki dużych wsi, obejmujące uzasadnienie podjęcia niniejszego

---

¹ Sokołowski (1999) do badania wybrał wsie liczące 1000 i więcej mieszkańców, z kolei Krzysztofik i Szmytkie (2011) jako wartość progową przyjęli wsie liczące 2000 mieszkańców.

tematu oraz prezentację celu, zakresu pracy i pytań badawczych. Druga część zawiera krótkie omówienie materiałów źródłowych wykorzystanych w pracy. W trzeciej części pracy przedstawiono najważniejsze wyniki badań empirycznych stanowiące jednocześnie odpowiedź na postawione pytania badawcze. Część czwarta stanowi podsumowanie pracy.

Źródła danych i metody badawcze

Wykorzystany w pracy materiał statystyczny jest bardzo zróżnicowany z uwagi na fakt, że zakres czasowy pracy obejmuje okres od końca XIX w. do lat 20. XXI w. W tym czasie z jednej strony dochodziło do znacznych zmian statusu prawnego i kształtu granic administracyjnych ziem polskich, a z drugiej – ewoluowała, co do zakresu i sposobu zbierania i publikowania informacji, działalność organów statystyki publicznej. Z tego względu dokonano przeglądu dostępnych źródeł statystyki publicznej na poziomie miejscowości od końca XIX w. do początku XXI w.

Do listopada 1918 r. ziemie polskie (patrząc z perspektywy współczesnego układu granic kraju) należały do trzech zaborców: Austrii, Prus i Rosji. Tym samym odtworzenie wielkości poszczególnych miejscowości dla tego okresu wymaga odwołania się do materiałów statystycznych trzech państw zaborczych (por. Rzepkowski 2005). Punktem wyjścia w analizie są lata 1895–1897–1900. Ich znaczna rozbieżność wynika z dat przeprowadzania spisów powszechnych w poszczególnych krajach i dostępności materiałów statystycznych.

Zasadnicze znaczenie miał rok 1897, wówczas to przeprowadzono pierwszy (i jedyny do I wojny światowej) spis powszechny w całym Imperium Rosyjskim, a zatem i w Królestwie Polskim (Rachwał 2021). Wyniki tego spisu opublikowano w blisko 100 tomach (10 tomów poświęcono wynikom dla guberni Królestwa Polskiego). Na poziomie miejscowości wyniki spisu opublikowano w osobnym tomie – „Населенные места Российской империи...” (1905). Opracowanie to zawiera informacje o liczbie ludności miejscowości liczących powyżej 500 mieszkańców w układzie poszczególnych guberni. Generalnie wartość informacyjna wyników tego spisu była mocno ograniczona, głównie ze względu na zakres zbieranych informacji oraz sposób i jakość przeprowadzania spisu i opracowania wyników (por. Szulc 1920, Rachwał 2021).

W Monarchii Austro-Węgierskiej tradycja spisów powszechnych była znacznie dłuższa, a co za tym idzie – zakres, szczegółowość i poprawność zbieranych informacji były większe. Austriackimi spisami były objęte tzw. kraje koronne, wśród których znajdowały się Galicja i Śląsk Austriacki, obecnie częściowo znajdujące się w granicach Polski. Spisy ludności obejmujące te ziemie odbyły się w latach 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 i 1910. W pracy uwzględniono wyniki spisu z 1900 r. opublikowane w serii „Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder”, t. XI – Śląsk (1906), t. XII – Galicja (1907). Z kolei niewielkie fragmenty dzisiejszych powiatów tatrzańskiego i nowotarskiego znajdowały się w Królestwie Węgier (do 1920 r.) – część komitatów Spisz i Orawa. Z tego względu do ustalenia liczby ludności dużych wsi z tego obszaru

wykorzystano węgierski spis ludności z 1900 r. (A Magyar Korona Országainak... 1902).

Niewątpliwie największe tradycje i doświadczenie prezentowała statystyka niemiecka, a ściślej pruska, z której tradycji wywodzi się niemal cała statystyka Rzeszy (Łazowska 2018, Chojecki 2022). Spisy ludności w Rzeszy Niemieckiej po zjednoczeniu w 1871 r. przeprowadzano w latach 1875–1910 co pięć lat oraz w 1925, 1933 i 1939 r. Jednakże szczegółowe opracowania zawierające informacje dla miejscowości, a w zasadzie dla tzw. gmin jednostkowych, wydawano co 10 lat na podstawie wyników spisów powszechnych z lat 1885, 1895, 1905, 1910 (tylko dla prowincji Prusy Wschodnie, Prusy Zachodnie i Poznań oraz rejencji opolskiej w prowincji śląskiej), a także 1925. Z uwagi na fakt, że spisy ludności w pozostałych zaborach odbyły się w 1897 i 1900 r., wydaje się, że najlepszym wyborem do analiz ludnościowych na poziomie miejscowości znajdujących się w państwie pruskim są wyniki spisu z 1895 r. Informacje na temat miejscowości zamieszczono w 14 tomach serii „*Gemeindelexikon für das Königreich Preußen*” (1898). W niniejszej pracy wykorzystano tomy I–VI obejmujące prowincje Prusy Wschodnie i Zachodnie, Brandenburgia, Pomorze, Poznań i Śląsk, które swym obszarem w całości lub częściowo obejmują współczesne tereny Polski. Niewielki obszar obecnej Polski stanowiący część Obniżenia Żytawsko-Zgorzeleckiego obejmujący okolice Bogatyni i Żytawy w latach 1806–1945 znajdował się w Saksonii. Informacje na temat kilku wsi z tego obszaru dla 1900 r. pochodzą z publikacji „*Gemeinde- und Ortsverzeichnis für das Königreich Sachsen...*” (1904), a dla 1925 r. ze strony internetowej *Historisches Ortsverzeichnis von Sachsen* (<https://hov.isgv.de/>), na której zgromadzono informacje pochodzące z oficjalnych publikacji urzędów statystycznych Saksonii.

Kolejne materiały statystyczne pochodzą z lat 20. XX w., a więc z okresu po uzyskaniu przez Polskę niepodległości. Należy jednak podkreślić, że teren kraju i przebieg granic był diametralnie inny od obecnego. Współczesne ziemie polskie należały wówczas do II Rzeczypospolitej Polskiej, Rzeszy Niemieckiej – tzw. Ziemi Zachodnie i Północne oraz Wolnego Miasta Gdańska.

W dwudziestoleciu międzywojennym GUS przeprowadził dwa spisy powszechne ludności. Pierwszy – 30 września 1921 r. i drugi – 9 grudnia 1931 r. W układzie miejscowości statystyka ludnościowa została opublikowana jedynie na podstawie wyników pierwszego spisu z 1921 r. Wydano wówczas m.in. 15 tomów wykazów miejscowości (Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej) – dla niemal każdego z ówczesnych województw – oprócz części województw śląskiego i wileńskiego². Miejscowości podzielono na miasta, gminy i obszary dworskie, przy czym gminy w większości przypadków miały charakter gmin jednostkowych, a w sytuacjach, gdy w skład gminy wchodziły inne jednostki osadnicze (np. osada, wieś, folwark, cegielnia), odpowiednio je wyszczególniono. Brakujące informacje dla miejscowości położonych na Górnym Śląsku nieobjęte

² Z uwagi na nieuregulowany stan prawny spisem z września 1921 r. nie objęto całości województw śląskiego i wileńskiego. Granicę na Górnym Śląsku ustalono dopiero w październiku 1921 r., a „cała” Ziemia Wileńska (tj. Wilno i tzw. Litwa Środkowa) została przyłączona do Polski w kwietniu 1922 r.

polskim spisem uzupełniono na podstawie własnych szacunków. Szacunki liczby ludności w 1921 r. przeprowadzono w oparciu o wyniki spisów ludności z 1910 r. (*Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke...* 1912) oraz ze spisów przeprowadzonych w Rzeszy Niemieckiej w 1933 r. (*Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich...* 1939) oraz w Polsce w 1931 r. (*Skorowidz gmin...* 1933). W obu przypadkach było to możliwe z uwagi na występowanie w przeważającej większości gmin jednostkowych (w Polsce gminy zbiorowe występowały wówczas w województwach centralnych i wschodnich). Z powyższych względów dla poszczególnych miejscowości możliwa była do oszacowania tylko liczba ludności (przyjęto, że będzie to średnia arytmetyczna z obu lat spisowych).

W przypadku pozostałych obszarów, czyli tzw. Ziemi Zachodnich i Północnych, które w latach 1918–1939 znajdowały się w granicach Rzeszy Niemieckiej, a od 1945 r. w granicach Polski, wykorzystano dane ze spisu z 1925 r., a opublikowane w serii „*Gemeindelexikon für den Freistaat Preußen (1930–1933)*”. Na obszarze Wolnego Miasta Gdańska spisy ludności odbyły się w 1923, 1924 i 1929 r. W pracy wykorzystano wyniki spisu z 1924 r. zamieszczone w „*Gemeindelexikon für die Freie Stadt Danzig...*” (1925).

Po 1945 r. publikacje statystyczne dotyczące miejscowości obejmują tylko oficjalne materiały GUS opracowane na podstawie spisów powszechnych z 1970, 1988, 2002, 2011 i 2021 r. Dane dla 1970 r. pochodzą z zeszytów „*Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach*” (1970) zawierających wyniki spisu w układzie ówczesnych powiatów. Z kolei dane pochodzące z lat 1988–2021 pozyskano z Banku Danych Lokalnych GUS.

W pracy posługiwano się głównie metodą wskaźnikową (wskaźniki natężenia, struktury i dynamiki) oraz metodą kartograficzną (kropkową, sygnaturową, kartodiagramu) do prezentacji analizowanych danych.

Przemiany rozmieszczenia przestrzennego i liczby ludności dużych wsi

Od przełomu XIX i XX w. do lat 20. XXI w. liczba dużych wsi w strukturze osadniczej kraju (we współczesnych granicach) niemal podwoiła się. Około roku 1900 w 424 dużych wsiach mieszkało 1,53 mln osób (6,6% ludności kraju). W latach 1921–1925 liczba tego typu wsi wzrosła do 489, a ich populacja sięgała niemal 2 mln osób, co stanowiło 7,3% ludności kraju (tab. 1). Po II wojnie światowej w latach 70. XX w. liczba dużych wsi była porównywalna z tą z lat 20. XX w. (494), ale liczba ludności była znacznie niższa i wynosiła niespełna 1,38 mln osób (4,2%). Wyraźnie szybszy przyrost zbioru dużych wsi obserwowany jest po 1988 r. W latach 1988–2021 ich liczba wzrosła z 622 do 908, a liczba ludności z 1,83 mln (4,8%) do 2,95 mln (7,8%).

W badanym okresie oczywiście nastąpił także znaczny rozwój miast. Wraz z odpływem ludności wiejskiej do miast wyraźnie zaznacza się także poziom koncentracji ludności wiejskiej właśnie w dużych wsiach. W latach 1895–1900 na wsi

Tabela 1. Liczebność i ludność miast i dużych wsi w Polsce w układzie województw w latach 1895–2021

Liczba miast (M) i dużych wsi (DW)													
woj.	1895–1897– 1900		1921–1925		1970		1988		2002		2011		2021
	M	DW	M	DW	M	DW	M	DW	M	DW	M	DW	M
D	82	49	83	68	87	19	88	23	90	25	91	33	92
C	44	12	53	4	50	8	50	16	52	20	52	30	52
L	20	11	25	14	34	21	35	28	41	27	42	30	50
F	48	8	48	10	40	2	40	5	42	5	42	7	43
E	21	7	26	6	39	11	40	17	42	14	44	16	46
K	41	70	41	62	48	119	49	142	55	180	61	206	62
W	33	5	49	6	79	18	78	32	84	46	85	55	92
O	29	21	30	24	34	22	33	19	34	18	35	14	36
R	39	101	37	95	41	100	43	113	45	119	50	123	52
B	27	1	35	0	32	3	33	10	36	13	40	8	40
G	25	12	27	14	37	9	39	19	42	28	42	45	42
S	29	109	37	155	83	135	59	123	71	129	71	140	71
T	10	1	14	5	21	7	23	13	30	10	31	15	45
N	53	2	52	3	42	4	46	11	49	8	49	9	50
P	111	8	120	12	109	15	107	42	109	54	109	66	115
Z	63	7	62	11	60	1	59	9	61	11	64	10	66
PL	675	424	739	489	836	494	822	622	883	707	908	807	954
Liczba ludności miast (M) i dużych wsi (DW) w tys.													
woj.	1895–1897– 1900		1921–1925		1970		1988		2002		2011		2021
	M	DW	M	DW	M	DW	M	DW	M	DW	M	DW	M
D	901	195	1 225	287	1 598	47	2 091	64	2 076	66	2 038	87	1 974
C	279	43	406	11	922	20	1 250	43	1 289	54	1 270	84	1 186
L	212	38	282	36	617	54	963	73	1 026	68	1 012	77	950
F	290	22	330	30	454	5	627	12	651	12	649	18	641
E	548	30	766	22	1 349	28	1 729	48	1 698	39	1 622	43	1 496
K	296	190	404	164	1 164	324	1 584	410	1 627	534	1 641	622	1 648
W	985	35	1 383	15	2 403	51	3 168	102	3 314	137	3 382	178	3 565
O	193	53	253	73	404	58	552	52	560	51	532	40	507
R	213	264	217	248	456	275	804	323	853	354	882	367	864
B	212	2	225	0	389	7	644	26	712	34	725	22	703
G	269	41	443	50	1 073	24	1 449	56	1 485	85	1 498	141	1 487
S	366	531	981	892	2 921	419	3 809	416	3 752	455	3 602	502	3 352
T	90	3	150	13	378	19	568	39	595	24	578	36	539
N	281	5	368	7	531	10	811	27	860	22	863	25	819
P	470	42	682	36	1 368	36	1 850	110	1 935	157	1 926	211	1 885
Z	473	34	653	48	847	3	1 150	21	1 181	28	1 188	30	1 133
PL	6 076	1 530	8 765	1 932	16 871	1 382	23 048	1 825	23 613	2 119	23 407	2 483	22 749

Objaśnienia: woj. – województwo (D: dolnośląskie, C: kujawsko-pomorskie, L: lubelskie, F: lubuskie, E: łódzkie, K: małopolskie, W: mazowieckie, O: opolskie, R: podkarpackie, B: podlaskie, G: pomorskie, S: śląskie, T: świętokrzyskie, N: warmińsko-mazurskie, P: wielkopolskie, Z: zachodnio-pomorskie, PL: Polska).

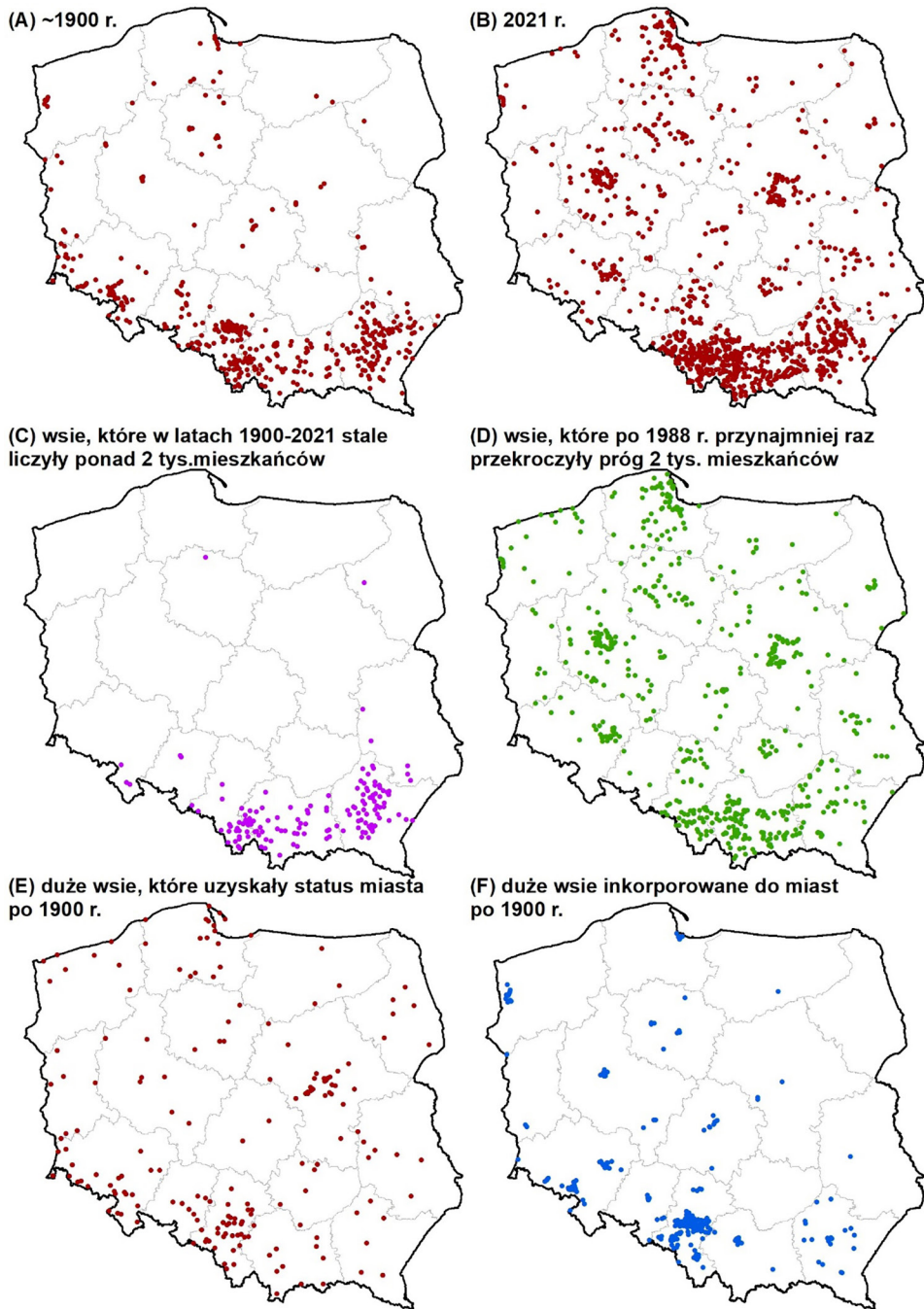
Źródło: obliczenia i opracowanie własne na podstawie źródeł omówionych w rozdziale „Źródła danych i metody badawcze”.

mieszkało około 16,4 mln osób (70,3% ludności kraju), a w dużych wsiach mieszkało 9,3% ludności wsi ogółem. Do lat 20. XX w. obserwowany jest wzrost bezwzględnej liczby ludności wsi do około 17,1 mln osób na 26,6 mln mieszkańców (w obecnych granicach Polski). Jednak wzrost liczby ludności miast był znacznie szybszy, co sprawiło, że poziom ruralizacji zmniejszył się do 64%. Jednocześnie poziom koncentracji ludności w dużych wsiach wzrósł do 11,3% mieszkańców wsi ogółem. W okresie po II wojnie światowej zachodziły wspomniane wcześniej znaczne przemieszczenia ludności związane z przesiedleniami oraz procesami intensywnej industrializacji. Procesy te doprowadziły do spadku liczby ludności wsi do 15,6 mln osób w 1970 r. Skutkowało to zmniejszeniem poziomu ruralizacji do 47,7%. Warto jednak zauważyć, że chociaż udział mieszkańców dużych wsi w skali kraju obniżył się do niespełna 4%, to jednak nastąpił ponowny wzrost udziału mieszkańców dużych wsi w ogólnej liczbie ludności wsi (8,9%). W latach 1988–2021 liczba mieszkańców wsi oscylowała w granicach 15 mln osób (38–40% ludności kraju). Pomimo że różnice te wydają się niewielkie, to jednak z punktu widzenia zachodzących procesów w systemie osadniczym kraju mają one duże znaczenie. Na początku lat 90. XX w. został zahamowany i odwrócony trend spadku udziału ludności wiejskiej w ogólnej liczbie ludności. W 2002 r. we wsiach mieszkało 14,6 mln osób (38,2% ludności kraju), z czego 14,5% stanowili mieszkańcy dużych wsi. Z kolei w 2021 r. mieszkańców wsi ogółem było 15,3 mln (40,2% ludności kraju), ale w dużych wsiach mieszkało już 19,3% mieszkańców wsi ogółem.

W całym badanym okresie największa koncentracja przestrzenna dużych wsi występowała w południowej części kraju, zwłaszcza w dzisiejszych województwach podkarpackim, małopolskim i śląskim oraz częściowo dolnośląskim i opolskim (ryc. 1A, 1B). Z punktu widzenia morfogenetycznego są to główne obszary dominacji regularnych łańcuchówek położonych w dolinach rzek wcinających się w obszary wyżynne i górskie oraz wsi związanych z tzw. kolonizacją józefińską występujących w woj. małopolskim i podkarpackim (Szulc 1995). W latach 1895–1900 we współczesnych granicach tych pięciu województw znajdowało się ponad 80% dużych wsi i tyleż samo ich mieszkańców. W województwach podkarpackim i śląskim skoncentrowana była niemal połowa populacji tego typu wsi i mieszkańców dużych wsi. Z biegiem lat sytuacja zaczęła się zmieniać. Udział liczby dużych wsi i ich mieszkańców w tych pięciu województwach systematycznie malał do około 60% w 2021 r. w obu wymiarach. Spadek liczby i znaczenia dużych wsi w systemach osadniczych regionów najwyraźniej zauważalny jest w województwach śląskim i dolnośląskim oraz częściowo podkarpackim, co w dużej mierze można wiązać z procesem przekształcania dużych wsi w miasta (ryc. 1E) lub inkorporacji dużych wsi w granice miast (ryc. 1F) oraz przyrostem liczby dużych wsi w innych regionach (ryc. 1D, tab. 1).

Ponadstudenckotrzydziestoletnia trwałość występowania dużych wsi charakteryzuje przede wszystkim województwa podkarpackie i małopolskie (ryc. 1C, tab. 1). Na 143 duże wsie, które w badanym okresie „utrzymały” ten status, aż 60 położonych było w województwie podkarpackim i 49 w małopolskim. Warto podkreślić, że 110 tych wsi (77%) odnotowało wzrost liczby ludności (np. Cięcina,

Ryc. 1. Zmiany w rozmieszczeniu dużych wsi w Polsce od końca XIX w. do 2021 r.
Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł omówionych w rozdziale „Źródła danych i metody badawcze”.

powiat żywiecki – wzrost z 2 tys. do 4,3 tys., Łodygowice, pow. żywiecki – wzrost z 2,2 tys. do 7,7 tys., Kozy, powiat bielski – wzrost z 3,8 do 13,1 tys.). W zbiorze trwale dużych wsi jedynie 31 odnotowało spadek liczby ludności (najwyraźniej Wola Raniżowska, powiat kolbuszowski, z 3,8 do 2,1 tys. i Grębów, powiat tarnobrzewski, z 5,6 do 2,9 tys.).

Jak już wcześniej wspomniano, znaczna część dużych wsi z przełomu XIX i XX w. i początku XX w. bądź to zmieniała status na miejski (63 duże wsie), bądź została inkorporowana przez istniejące miasta głównie w okresie międzywojennym oraz w toku reform terytorialnych w latach 1950–1975 (142 duże wsie).

W przypadku przekształcenia dużych wsi w miasta proces ten zachodził w dwójaki sposób: (M-1a) poprzez nadanie statusu miasta dużej wsi (np. Sosnowiec liczący w 1897 r. 12 tys. mieszkańców w 1902 r., Zawiercie w 1897 r. – 16,9 tys. mieszkańców w 1915 r., Bielawa w 1895 r. 17,6 tys. mieszkańców w 1924 r., Puławy w 1897 r. 8,6 tys. mieszkańców w 1906 r.) oraz (M-1b) poprzez nadanie dużej wsi statusu pośredniego – osiedla miejskiego i następnie nadanie statusu miasta (np. Pieszycy liczące w 1895 r. 7,3 tys. mieszkańców w latach 1954–1962 funkcjonowały jako osiedle miejskie, a w 1962 r. otrzymały status miasta, podobny proces przeszły m.in. Pieńsk, Piława, Ustroń, Wisła, Szklarska Poręba, Olszyna, Żelów, Małomice, Radlin). Nieco innym procesem było (M-2) połączenie kilku głównie dużych wsi i nadanie im w relatywnie niedługim czasie statusu miasta. Proces ten dobrze obrazują duże wsie Huta Laura i Siemianowice zamieszkałe w 1921 r. przez odpowiednio 16,1 tys. i 19,7 tys. osób; połączono je w gminę jednostkową Huta Laura-Siemianowice, którą w 1927 r. przemianowano na Siemianowice Śląskie, a w 1932 r. podniesiono do rangi miasta. Innym przykładem tego typu procesu jest połączenie w 1905 r. dużych wsi Stare Zabrze (14,6 tys. w 1895 r.), Małe Zabrze (8,6 tys.) i Dorota (8,4 tys.) oraz obszarów dworskich Zaborze (4,3 tys.) i Zabrze (0,6 tys.) w gminę jednostkową, a więc dużą wieś Zabrze, którą w 1915 r. przemianowano na Hindenburg, a w 1922 r. nadano jej status miasta. W tym miejscu warto podkreślić, że według spisu z 1910 r. wieś Zabrze liczyła 63,4 tys. mieszkańców. Była to jednak dopiero druga pod względem wielkości wieś Rzeszy, zaraz po wsi Borbeck (71,1 tys.) położonej w Westfalii (obecnie Essen). Były to prawdopodobnie największe wsie Europy, a z pewnością Zabrze było wówczas największą wsią na ziemiach polskich rozpatrywanych w obecnych granicach kraju.

Inkorporacja dużych wsi odbywała się na cztery sposoby: (I-1) bezpośrednio przez istniejące miasta, (I-2) pośrednio poprzez (I-2a) połączenie kilku dużych wsi i utworzenie nowej dużej wsi, następnie inkorporowanej w granice pobliskiego miasta, (I-2b) włączenie do miasta (ewentualnie osiedla typu miejskiego), które następnie włączono do większego miasta oraz w postaci mieszanej miejsko-inkorporacyjnej (MI-1) poprzez przekształcenie w osiedle typu miejskiego lub miasto i włączenie do większego miasta.

Proces I-1 był i de facto nadal jest stosunkowo najczęściej spotykany. Przykładowo: duże wsie Jeżyce, Łazarz i Wilda w 1895 r. mające odpowiednio 15,8 tys., 7,2 tys. i 6 tys. mieszkańców włączono w 1900 r. do Poznania, wieś Podgórze mającą w 1925 r. 19,5 tys. osób włączono w 1934 r. do Wałbrzycha, wieś Hałcnów zamieszkaną w 1970 r. przez 3,7 tys. osób włączono w 1977 r. do Bielska-Białej

czy duże wsie Słocina, Zwiężczyca, Przybyszówka i Budziwój mające w 2002 r. 2,7–3,4 tys. mieszkańców włączono w latach 2005–2010 do Rzeszowa.

Przypadek I-2a reprezentują duże wsie Bobrek (14 tys. w 1925 r.) i Karb (7 tys. w 1925 r.), które w 1928 r. połączono w tzw. gminę jednostkową Bobrek-Karb liczącą w 1933 r. 22 tys. mieszkańców, a którą w 1951 r. włączono do Bytomia. Natomiast przykładem procesu I-2b może być wieś Rudak w 1895 r. mająca 2,1 tys. osób, którą włączono w 1936 r. do miasta Podgórz (będącego miastem ponownie od 1924 r.) i wraz z nim w 1938 r. w granice Torunia. Z kolei przykładem procesu MI-1 może być wieś Wirek (do 1948 r. Nowa Wieś) w 1921 r. mająca 19,5 tys. osób, a w latach 1949–1951 status miasta. W 1951 r. już jako miasto została włączona do miasta Nowy Bytom (wówczas przyłączono także inną dużą wieś – Bielszowice), które w 1959 r. utworzyły nowe miasto Ruda Śląska. Innym przykładem tego typu złożonego procesu są wsie Kazimierz oraz Ostrowy i Niemce. Dwie ostatnie w 1949 r. połączono w wieś Ostrowy Górnicze, a w 1954 r. i 1956 r. utworzono osiedla typu miejskiego odpowiednio Kazimierz i Ostrowy Górnicze, które w 1967 r. utworzyły miasto Kazimierz Górniczy. W 1973 r. do miasta Kazimierz Górniczy włączono osiedle Maczki oraz miasto Porąbka (dawną dużą wieś przekształconą w osiedle typu miejskiego w latach 1956–1966 oraz samodzielne miasto w latach 1967–1973). Ostatecznie w 1975 r. miasto Kazimierz Górniczy włączono do Sosnowca. Procesy te de facto opisują znany z badań model powstawania miast zlepieńców (por. Krzysztofik, Szmytkie 2011).

Warto także zaznaczyć, że co prawda w mniejszej skali, ale również obserwuje się proces odwrotny. Chodzi o sytuację, w której część dużych wsi z początku XXI w. na początku ubiegłego wieku miała status miasta lub status pośredni – osady (dawne obszary Królestwa Polskiego) lub miasteczka (dawna Galicja). Przykładem takich współczesnych dużych wsi, które do przełomu XIX i XX w. miały status miasta, są m.in. Święciechowa, Kurzętnik, Słońsk, Zaniemyśl, Ryczywół, Gardeja, Rogowo. Są to duże wsie głównie na ziemiach dawnego zaboru pruskiego lub tzw. ziemiach odzyskanych. Z kolei wśród dużych wsi będących dawniej osadami (czyli przed 1870 r. *de facto* miastami) lub miasteczkami są Korczyn, Żołynia, Milówka, Nadarzyn, Jodłowa, Kazimierz Biskupi, Wierzbica. Nieco inny przypadek stanowią współczesne duże wsie, które w latach 50., 60. i 70. XX w. miały status osiedli typu miejskiego, ale w odróżnieniu od wcześniej opisanych przypadków nie uzyskały statusu miasta. Takimi „zdegradowanymi” do rzędu wsi osiedlami były m.in. Nakło Śląskie, Jedlnia-Letnisko, Węgierska Górka, Krościenko, Andrespol, Malczyce, Krupski Młyn.

Największy bezwzględny wzrost zbioru dużych wsi (tj. wsi, które we wcześniejszych badanych momentach czasowych nie miały statusu miasta i ich liczba ludności nie przekraczała przyjętego progu 2 tys. osób) w Polsce po II wojnie światowej zaobserwowano po przełomie lat 80. i 90. XX w. oraz nieco mniej w okresie intensywnej industrializacji około roku 1970. W 1970 r. zbiór dużych wsi powiększył się o 239 jednostek, a w latach 1988–2021 aż o 546. W przypadku „nowych” dużych wsi z lat 70. XX w. większość tych wsi w okresie przedwojennym liczyła ponad 1 tys. mieszkańców, jedynie 25 miało mniej niż 500 mieszkańców. Nieco ponad 70% „nowych” dużych wsi z tego okresu zlokalizowanych było

w trzech województwach – śląskim (79), małopolskim (58) i podkarpackim (32). Znaczna część tych wsi (39) w kolejnych okresach była inkorporowana do miast (np. Wojsław i Cyranka włączone do Mielca czy Szeroka, Ruptawa, Moszczenica, Jastrzębie Górne włączone do Jastrzębia-Zdroju) lub uzyskała status miasta (9) (np. Żukowo, Boguchwała, Tułowice, Łomianki, Mrozy, Zwierzyniec). Jedynie 19 „nowych” dużych wsi z tego okresu w kolejnych dekadach odnotowało ubytek liczby ludności, jednak w większości przypadków spadki te były niewielkie. Bardziej intensywny proces rozszerzania zbioru dużych wsi miał miejsce po 1988 r. Jak dalece odmienny jest to proces od tego z lat 70. XX w., świadczyć mogą dwie przesłanki. Po pierwsze, że z całego zbioru tylko 169 wsi w okresie przedwojennym miało więcej niż tysiąc mieszkańców, a 193 mniej niż 500 mieszkańców. Po wtóre, że relatywnie najwięcej „nowych” wsi powstało w województwach małopolskim (109), wielkopolskim (72), mazowieckim (64), pomorskim (58) oraz śląskim (51). Tym samym wyraźna dominacja województw południowej części kraju pod względem stopnia koncentracji tego typu wsi została przełamana, zwłaszcza na rzecz województw z silnymi aglomeracjami miejskimi, na obrzeżach których zachodzą intensywne procesy suburbanizacji (ryc. 1D, tab. 1).

Istotnym elementem rozważań w zakresie dużych wsi, który niejednokrotnie powyżej poruszano, jest wielkość populacji poszczególnych dużych wsi. Na przestrzeni badanych 120 lat wielkości te były mocno zróżnicowane. Na początku XX w. średnia liczba mieszkańców dużej wsi wynosiła 3,6 tys. i do lat 20 XX w. wzrosła do 3,9 tys. (tab. 2). O dużym zróżnicowaniu zbioru tego typu jednostek osadniczych świadczą wysokie wartości odchylenia standardowego (2,6 tys. – 3,5 tys.) i współczynnika zmienności (74–89%). Porównując okres przedwojenny z powojennym widać wyraźne różnice. Od lat 70. XX w. średnia wielkość wsi wzrosła z 2,8 tys. do 3,3 tys. w 2021 r., a wartość współczynnika zmienności z 28% do 48%. Świadczy to o znacznie wolniejszym tempie zwiększania się zbioru dużych wsi, co można prawdopodobnie wiązać ze zmianami administracyjnymi, w procesie których najsilniej zurbanizowane wsie włączano do miast lub przekształcano w miasta, oraz z ogólną tendencją migracji ludności ze wsi do miast w toku intensywnej industrializacji.

Tabela 2. Charakterystyka statystyczna zbioru dużych wsi w Polsce w latach 1895–2021

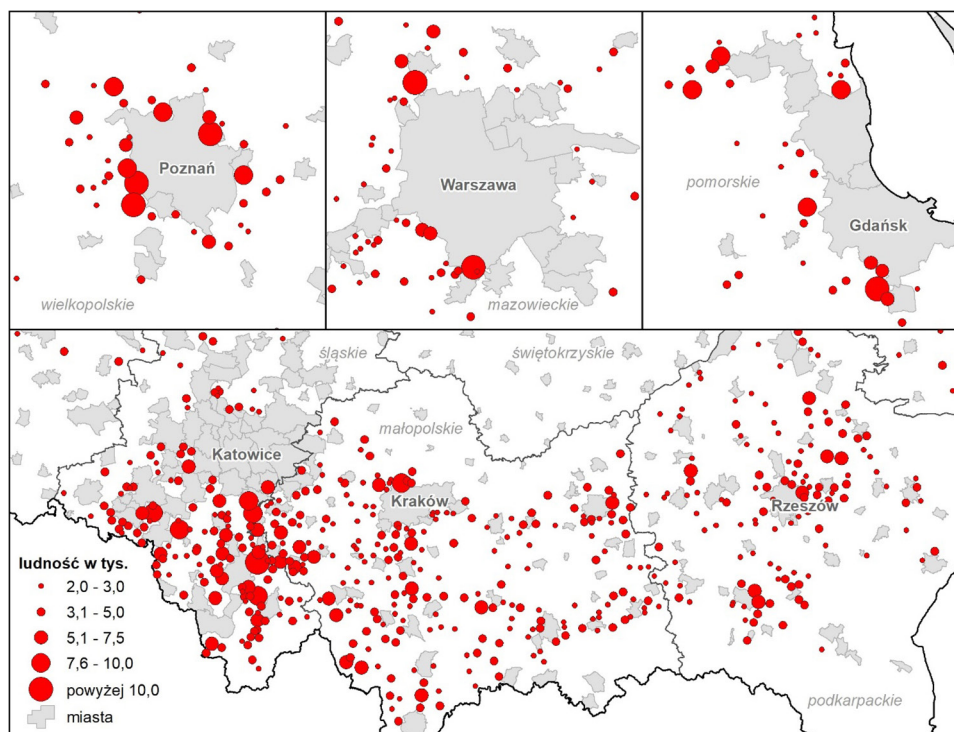
Charakterystyka		~1900	1921	1970	1988	2002	2011
Duże wsie ogółem	średnia	3 607	3 951	2 797	2 933	2 998	3 077
	mediana	2 596	2 682	2 555	2 648	2 667	2 680
	odchylenie standardowe	2 652	3 535	773	1 003	1 111	1 228
	współczynnik zmienności	73,5	89,5	27,6	34,2	37,1	39,9
Duże wsie liczące 5–10 tys. osób	liczba	52	50	6	25	37	63
	ludność	352 681	338 261	35 779	151 003	218 733	384 887
Duże wsie liczące powyżej 10 tys. osób	liczba	17	29	0	1	3	2
	ludność	232 718	467 987	0	10 455	31 540	24 149

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł omówionych w rozdziale „Źródła danych i metody badawcze”.

W okolicach 1900 r. aż 17 spośród 424 dużych wsi zamieszkiwało ponad 10 tys. mieszkańców, a 52 wsie liczyły od 5 do 10 tys. mieszkańców. Do lat 20. XX w. sytuacja niewiele się zmieniła, poza faktem, że grupa wsi liczących ponad 10 tys. mieszkańców zwiększyła liczebność do 29. Niemal wszystkie wsie mające powyżej 5 tys. mieszkańców (z wyjątkiem wsi Borzęcin, Grębów, Jugów, Kamień, Ochotnica Dolna, Zawoja) w pierwszym dwudziestolecu XX w. nie utrzymała wiejskiego statusu i w kolejnych latach bądź to została włączona do innych miast, bądź to uzyskała status miasta.

W 1970 r. największa duża wieś (Kozy, powiat bielski) miała 8,4 tys. mieszkańców, a kolejne Wilkowice (powiat bielski), Łodygowice (powiat żywiecki) i Zawoja (powiat suski) zamieszkiwało po około 5,5 tys. osób. W 1988 r. największą wsią były Łomianki (10,5 tys. osób), które w 1989 r. uzyskały status miasta, a kolejne największe duże wsie to wspomniane już Kozy (9,9 tys.), Pawłowice (8,7 tys., powiat pszczyński) oraz Sędziszów (6,7 tys., powiat jędrzejowski). W latach 2002–2021 obserwuje się znaczny wzrost liczby największych wsi.

W 2021 r. wsie liczących ponad 10 tys. mieszkańców w całym kraju było osiem, z czego tylko jedna – Kozy, nie leżała w aglomeracji miejskiej Warszawy, Poznania, Gdańska lub Wrocławia (ryc. 2). W porównaniu do stanu z początku XX w.

Ryc. 2. Wielkość dużych wsi w wybranych częściach kraju w 2021 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie źródeł omówionych w rozdziale „Źródła danych i metody badawcze”.

widać wyraźnie szybsze tempo przyrostu wsi mających 5–10 tys. mieszkańców niż wsi mających powyżej 10 tys. osób, co wydaje się uzasadnione charakterem procesów osadniczych w dobie intensywnej industrializacji przełomu wieków XIX i XX. Współcześnie, podobnie jak i na początku XX w., największe duże wsie znajdują się relatywnie blisko największych aglomeracji i konurbacji miejskich. Tym samym można założyć, że i charakter funkcjonalny tych miejscowości jest daleki od dominacji funkcji rolniczych.

Z powyższych rozważań rodzą się pytania związane m.in. z ewolucją charakteru funkcji dużych wsi. Sformułowanie rzetelnej i szczegółowej odpowiedzi na to pytanie w tak rozległym horyzoncie czasowym z uwagi na brak danych wydaje się niemożliwe. Jeszcze na początku XX w. duże wsie zlokalizowane na Dolnym i Górnym Śląsku oraz wokół dużych miast najczęściej miały charakter przemysłowo-rezydencjalny (a mówiąc ściślej, były to kolonie domów robotniczych wokół fabryk) oraz usługowo-rzemieślniczy. Jedynie wsie dawnej Galicji (obecnie województwa małopolskie, podkarpackie i południowa część śląskiego) miały charakter wybitnie rolniczy (Michalewicz 2000), ale i tam od lat 70. XX w. obserwuje się postępującą dezagraryzację (Górz 2004, Głębocki i in. 2019). Z ogólnych tendencji malejącej roli rolnictwa w zatrudnieniu ogółem można wnioskować, że współcześnie niewielu mieszkańców wsi, a zwłaszcza tych dużych wsi i położonych w aglomeracjach miejskich, trudni się rolnictwem. Najczęściej będą to usługi i nieco rzadziej przemysł. Tym samym w wielu przypadkach duże wsie, będąc niejednokrotnie znacznie większą jednostką osadniczą od wielu miast, mogą niejako uzupełniać sieć ośrodków lokalnych, a może nawet i zastępować tradycyjne miasta – szczególnie te najmniejsze spośród małych miast – w pełnieniu lokalnych pozarolniczych funkcji usługowo-produkcyjnych. Oczywiście tego typu przypuszczenia wymagają dalszych badań.

Podsumowanie i wnioski

Skala zmian w zbiorze dużych wsi na ziemiach polskich, jaka miała miejsce od przełomu XIX i XX w. po lata 20. XX w., jest niezwykle szeroka. Obejmuje procesy przekształcania największych dużych wsi w miasta, co następowało głównie na początku XX w. na Górnym i Dolnym Śląsku (Gwosdz 2004) oraz „długiego trwania” dużych wsi w województwach małopolskim, podkarpackim i w południowej części śląskiego (Krzysztofik, Szmytkie 2011). W tym pierwszym przypadku był to proces dość naturalny związany z przekształcaniem dużych wsi, głównie o charakterze przemysłowym, i typowy nie tylko dla obszarów Śląska i Zachodniej Małopolski, ale spotykany m.in. w Zagłębiu Ruhry. Z kolei duże wsie południowej części Polski, których wielkość jest konsekwencją uwarunkowań orograficznych, choć zachowały przez ponad 120 lat swój status dużych wsi, przeszły proces ewolucji od mocno przeludnionej, zagraryzowanej i biednej galicyjskiej wsi (Kostrowicka i in. 1978) do wsi wielofunkcyjnej (Tkocz 1998). Współcześnie wielofunkcyjność tych dużych wsi w pewnym sensie jest następstwem rozwijającego się od lat 60. i 70. XX w. względnie dużego udziału ludności pracującej dodatkowo poza

rolnictwem. I choć wielofunkcyjność wsi współcześnie jest zjawiskiem dość powszechnym (por. m.in. Sokołowski 1999, Wieliczko 2022), to jednak wsie w południowej Polsce cechowały się już od lat 60. XX w. ponadprzeciętnym w skali kraju dodatkowym zatrudnieniem ludności poza rolnictwem.

Obserwowany od przełomu lat 80. i 90. XX w. rozwój dużych wsi wokół największych miast jest kolejnym etapem ewolucji tego typu jednostek osadniczych. Duże wielofunkcyjne wsie, w większości przypadków mające szczytkowy charakter rolniczy, stanowią silnie funkcjonalnie powiązane „przedmieścia” dużych miast. Najczęściej mają charakter rezydencjalny z rozwijającymi się usługami i drobnym przemysłem. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w sensie historycznym nie jest to sytuacja nowa, gdyż rozwój dużych wsi wokół ważnych ośrodków miejskich znany był od średniowiecza. Jednak należy podkreślić, że ten etap ewolucji dużych wsi zahamował postępujący od końca II wojny światowej wyraźny spadek udziału ludności mieszkającej na wsi i nieco odwrócił ten trend. Sytuacja ta dotyczy głównie takich województw, jak mazowieckie, wielkopolskie, pomorskie czy dolnośląskie, w których wokół Warszawy, Poznania, Trójmiasta i Wrocławia rozwinęły się największe w skali kraju duże wsie. Tym samym nastąpiło wyraźne przesunięcie rozmieszczenia (ale i rozwoju nowych) dużych wsi z południowej części kraju w kierunku województw Polski północnej i centralnej. Dodatkowo należy podkreślić, że o ile w czasach praktycznie od średniowiecza po lata 70. XX w. procesy włączania dużych wsi (oczywiście także i mniejszych) w granice miast generalnie nie budziły większego sprzeciwu, a wręcz częstokroć były elementem nobilitującym (Bogucka, Samsonowicz 1986), o tyle współcześnie tego typu procesy wywołują już znacznie większe kontrowersje (Kociuba 2019). Stąd też raczej nie należy się spodziewać masowego „wchłaniania” dużych podmiejskich wsi przez największe miasta, a przypadki Rzeszowa, Opola czy Zielonej Góry pozostaną odosobnione.

Rosnąca rola dużych wsi jako ośrodków koncentracji ludności i ośrodków wielofunkcyjnych, co zwłaszcza dotyczy regionów z największymi aglomeracjami miejskimi, ale częściowo także województw Polski południowej, może prowadzić w jakimś stopniu do spadku znaczenia małych miast, przede wszystkim tych najmniejszych. Zacierające się różnice funkcjonalne, społeczne czy morfologiczne sprawiają, że niektóre duże wsie mogą stanowić znacznie bardziej atrakcyjne miejsce do zamieszkania niż niejedno małe miasto. I jakkolwiek kontrowersyjnie może brzmieć teza, że współcześnie w Polsce niejedna wysoko zurbanizowana duża podmiejska wieś jest bardziej „miejska” niż niejedno najmniejsze miasto, taki kierunek ewolucji systemu osadniczego Polski jest faktem. Jednakże tego typu tezy wymagają potwierdzenia, co wskazuje na konieczność szczegółowych badań w tym zakresie.

Literatura

Prace naukowe

Bański J., Wesołowska M., Łoboda K. 2020. Wsie zanikające – identyfikacja i analiza wybranych cech społeczno-ekonomicznych. *Przegląd Geograficzny*, 92, 2: 175–189.

- Bogucka M., Samsonowicz H. 1986. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Burszta J. 1958. Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Chojecki D.K. 2022. Ewolucja pruskich spisów ludności w latach 1840–1910: metodyka, zakres, znaczenie i problemy. *Wiadomości Statystyczne*, 67, 5: 43–90.
- Dziewoński K. 1987. Strefa podmiejska – próba ujęcia teoretycznego. *Przegląd Geograficzny*, 59, 1–2: 55–63.
- Eberhardt P. 1989. Regiony wyludniające się w Polsce. IGiPZ PAN, *Prace Geograficzne*, 148.
- Eberhardt P. 2000. Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową. *Dokumentacja Geograficzna*, 15.
- Gawryszewski A. 2005. Ludność Polski w XX wieku. IGiPZ PAN, *Monografie*, 5.
- Głębocki B., Kacprzak E. 2011. Zmiany użytkowania ziemi w aglomeracji poznańskiej w latach 1990–2007. [W:] E. Kacprzak, B. Maćkiewicz (red.), *Gospodarka rolna w aglomeracji poznańskiej*. Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, 16: 41–60.
- Głębocki B., Perdał R. 2013. Transactions in land in the suburban zone of Bydgoszcz over the years 2007–2010. *Quaestiones Geographicae*, 32, 4: 103–116.
- Głębocki B., Kacprzak E., Kossowski T. 2019. Multicriterion typology of agriculture: a Spatial dependence approach. *Quaestiones Geographicae*, 38, 2: 29–49.
- Górz B. 2004. Współczesne przemiany na obszarach wiejskich południowo-wschodniej Polski. *Studia Obszarów Wiejskich*, 6: 197–218.
- Gwosdz K. 2004. Ewolucja rangi miejscowości w konurbacji przemysłowej. Przypadek Górnego Śląska (1830–2000). IGiP, UJ, Kraków.
- Heffner K. 2016. Zmiany przestrzenne na obszarach wiejskich w Polsce w okresie transformacji i po wejściu do Unii Europejskiej. *Studia KPZK PAN*, 167: 12–27.
- Kacprzak E., Głębocki B. 2016. Urban sprawl a zmiany zasobów użytków rolnych na obszarach wiejskich aglomeracji poznańskiej w latach 1990–2016. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 34: 99–118.
- Kamińska W. 2009. Struktura wielkościowa wiejskich jednostek osadniczych w województwie świętokrzyskim. *Studia Obszarów Wiejskich*, 18: 89–105.
- Kiełczewska-Zalewska M. 1972. Geografia osadnictwa. Zarys problematyki. Wydanie drugie poprawione. PWN, Warszawa.
- Kociuba D. 2019. Zmiany granic administracyjnych miast w Polsce – efekty przestrzenne i społeczno-ekonomiczne. *Studia Miejskie*, 33: 99–113.
- Konecka-Szydłowska B., Perdał R. 2017. Rola nowych miast w lokalnym rozwoju społeczno-gospodarczym. *Wiadomości Statystyczne*, 3(670): 28–48.
- Kosiński L. 1960. Pochodzenie terytorialne ludności Ziemi Zachodnich w 1950 r. *Dokumentacja Geograficzna*, 2.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J. 1978. Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku. Wydanie trzecie. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Krzysztofik R., Szymtyk R. 2011. Studia nad procesami i strukturami osadniczymi sieci miast Polski Południowej. *Prace Wydziału Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec*.
- Krzysztofik R., Dymitrow M. (red.) 2015. Degraded and restituted towns in Poland: Origins, development, problems. University of Gothenburg, Gothenburg.
- Liszewski S. 1987. Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy. *Przegląd Geograficzny*, 59, 1–2: 65–79.
- Łazowska B. 2018. Statystyka na ziemiach polskich pod panowaniem pruskim. *Wiadomości Statystyczne*, 63, 5(684): 78–102.
- Michalewicz J. 2000. Osadnictwo Galicji na przełomie XIX i XX wieku. [W:] P. Franaszek (red.), *Celem nauki jest człowiek...: studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Mądrowicz-Urbańskiej*. Wyd. UJ, Kraków, s. 261–269.
- Nadobnik M. 1937. Wyludnianie się wsi wielkopolskiej. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 17: 89–100.
- Nietyska M. 1986. Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914. PWN, Warszawa.
- Rachwał P. 2021. Spis powszechny ludności w Królestwie Polskim w 1897 roku. *Studia Archiwalne*, 8: 59–72.

- Rogacki H. 1976. Uprzemysłowienie jako czynnik urbanizacji (na przykładzie regionu poznańskiego). Wyd. Nauk. UAM, Poznań.
- Rzepkowski A. 2005. Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939. *Przegląd Nauk Historycznych*, 4, 2: 101–125.
- Schwarz G. 1989. *Allgemeine Siedlungsgeographie*, 4. Auflage, Teil 2 Die Städte. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Sokołowski D. 1999. Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego. Wyd. UMK, Toruń.
- Stanny M., Śliwowska Z., Hoffmann R. 2017. Miasto–wieś: dychotomia czy continuum? Rozważania osadzone w trzech kontekstach: socjologicznym, ekonomicznym i geograficznym. *Zeszyty Naukowe WNE*, 1, 20: 265–279.
- Szmytkie R. 2020. Rozrost terytorialny dużych miast w Polsce. *Przegląd Geograficzny*, 92, 4: 499–520.
- Szmytkie R., Nowak B. 2017. Przeobrażenia morfologiczne wsi w strefie podmiejskiej Wrocławia. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 29: 47–64.
- Szmytkie R., Tomczak P. 2020. Wiejska sieć osadnicza Polski w XXI wieku. *Studia Obszarów Wiejskich*, 57: 89–113.
- Szulc H. 1995. Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce. *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, 163.
- Szulc S. 1920. Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego. GUS, Warszawa.
- Szymańska D. 2009. *Geografia osadnictwa*. PWN, Warszawa.
- Tkocz J. 1998. *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*. Wyd. UŚ, Katowice.
- Wesołowska M. 2004. Rozwój budownictwa mieszkaniowego na obszarach wiejskich. *Studia Obszarów Wiejskich*, 6: 165–175.
- Wieliczko B. 2022. Czym jest współczesna wieś? Definicje, klasyfikacje, ewolucja. [W:] J. Wilkin, A. Hałasiewicz (red.), *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi*. Wyd. Nauk. Scholar, Warszawa, s. 29–40.
- Wójcik M. 2012. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*. Wyd. UŁ, Łódź.
- Wójcik M., Jeziorska-Biel P. 2019. Wieś – przestrzeń zmiany. [W:] P. Tomczak (red.), *Nowe zjawiska i procesy przestrzenne, funkcjonalne i społeczne w przeobrażaniu obszarów wiejskich*. *Rozprawy Naukowe IGiPR UW*, 45: 11–26.
- Zamorski K. 1991. Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w. *Rozprawy Habilitacyjne*, 228, UJ, Kraków.

Źródła statystyczne

- A Magyar Korona Országainak 1900. évi Népszámlálása. Első Rész. A népesség általános leírása községenként. 1902. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Pesti Könyvnyomda – Részvénytársaság, Budapest.
- Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich. Teil I: Altreich und Land Österreich. 1939. Statistik des Deutschen Reichs, Band 450, I. Herausgegeben vom Statistischen Reichsamte, Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik, Paul Schmidt, Berlin.
- Gemeinde- und Ortsverzeichnis für das Königreich Sachsen, Verzeichnis der Stadt- und Landgemeinden und der selbständigen Gutsbezirke sowie der zugehörigen Wohnplätze und der einen besonderen Namen führenden Ortsteile, nach Kreis- und Amtshauptmannschaften geordnet, nebst alphabetischem Ortsregister. 1904. Statistische Bureau des Königlichen Ministeriums des Innern, Dresden.
- Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. 1906–1907. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Herausgegeben von der K. K. Statistischen Zentralkommission. XI. Schlesien (1906), XII. Galizien (1907). Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- Gemeindelexikon für das Königreich Preußen. 1898. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 2. Dezember 1895 und anderer amtlicher Quellen. I. Provinz Ostpreußen, II. Provinz Westpreußen, III. Stadtkreis Berlin und Provinz Brandenburg, IV. Provinz Pommern, V. Provinz Posen, VI. Provinz Schlesien. Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus, Berlin.

- Gemeindelexikon für den Freistaat Preußen. 1930. Band – V: Grenzmark Posen-Westpreußen/ 1931, I: Provinz Ostpreußen/ 1932, VII: Provinz Oberschlesien/ 1932, III: Provinz Brandenburg/ 1932, IV: Provinz Pommern/ 1933, VI: Provinz Niederschlesien. Nach dem endgültigen Ergebnis der Volkszählung vom 16. Juni 1925 und anderen amtlichen Quellen unter Zugrundelegung des Gebietsstandes vom 1. Dezember 1930/ 1. September 1931/ 1. März 1932/ 1. Juni 1932/ 1. Oktober 1932/ 1. Februar 1933, Verlag des Preußischen Statistischen Landesamts, Berlin.
- Gemeindelexikon die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln: auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 und anderer amtlicher Quellen. Heft VI. Regierungsbezirke Oppeln. Verlag des Königlichen Statistischen Landesamts, Berlin.
- Gemeindelexikon für die Freie Stadt Danzig Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählungen vom 1. November 1923 und 31. August 1924 und anderer amtlicher Quellen, 1925. Verlag des Statistischen Landesamt der Freien Stadt Danzig, Danzig.
- Gemeinden mit 2000 und mehr Einwohnern im Deutschen Reich nach der Volkszählung vom 16. Juni 1925 nebst einer Darstellung über die Verteilung der Bevölkerung auf Stadt und Land und Übersichten über die Wohn- und ortsanwesende Bevölkerung der Länder und Verwaltungsbezirke. 1926. Sonderhefte zu Wirtschaft und Statistik, 3, 6. Jahrgang, Verlag von Reimar Hobbing, Berlin. <https://hov.isgv.de/> – Historisches Ortsverzeichnis von Sachsen.
- Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий, по данным первой всеобщей переписи населения 1897 г., 1905, предисл.: Н. Тройницкий, типография «Общественная польза», Санкт-Петербург.
- Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. 1933. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego spisu powszechnego ludności z dn. 9.XII.1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. Część III. Woj. zachodnie. GUS, Warszawa.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. 1924. Tomy V. Woj. Białostockie, IV. Woj. Lubelskie, XIII. Woj. Lwowskie / 1925, I. M. St. Warszawa, Woj. Warszawskie, II. Woj. Łódzkie, III. Woj. Kieleckie, XII. Woj. Krakowskie, Śląsk Cieszyński / 1926, XI. Woj. Pomorskie, X. Woj. Poznańskie. GUS, Warszawa.
- Statystyczna charakterystyka miejscowości w gromadach. 1970. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego, wg stanu o północy z 7 na 8 grudnia 1970 r. 396 tomów dla wszystkich powiatów w Polsce. GUS, Warszawa.

Changes in the spatial distribution and share of large villages in the structure of the Polish settlement network in the 19th and 21st centuries

Abstract: The work considers changes in the spatial distribution and share of large villages in the Polish settlement network from the end of the 19th century to the 2020s. The analysis considers seven moments in which population censuses were held and for which data are available. Data at the town level, i.e. years approx. 1900, 1921/1925, 1970, 1988, 2002, 2011, 2021. The subject of the work is large villages that had a population equal to or higher than 2000 in the census year. The research procedure includes an analysis of changes in the spatial distribution of large villages in the voivodeship system and an analysis of changes in the number and share of the population living in large villages about the urban population and the total population. The results indicate an increase in large villages from the end of the 19th century to the beginning of the 21st century, from approximately 420 to just over 900, and the number of people living in them from just over 1.5 million to nearly 3 million. Regarding spatial distribution, there was and is a precise concentration of this type of settlement units in southern Poland (Śląskie, Małopolskie, Podkarpackie). The most significant increase in large villages and their inhabitants was observed in the regions with the most significant urban agglomerations (Mazowieckie, Wielkopolskie, Pomorskie).

Key words: settlement, large village, population, counterurbanization, Poland